

הקנס עונש או תשלום?

אחיה הילר

להלן עיון במהות חיובי הקנס הנזכרים בתלמוד - האם הינם עונש אותנו הטיילה התורה על המזיק בגלל מעשהו, או שמא הטיילה התורה את התשלום על המזיק בגלל הנזק שנגרם לניזק.

הקדמה

דיני קנסות ותשלומים נידונים ברחבי התלמוד במקומות רבים¹. תשלום הקנס הוא חוב שחייבה התורה את המזיק לתת לניזק, או את העדים הזוממים לתת לניזק במקרים מיוחדים. השאלה המרכזית שמאמר זה מתיימר לעמוד עליה היא - האם חיוב הקנס שחייבים העדים הזוממים לשלם, וכן כל חייבי קנסות, האם מצד ההיזק שגרמו או מצד שזה עונש שייכים אותם התורה. במילים אחרות ניתן לומר, שהשאלה היא - האם עדים זוממים שייכים כגדרם להלכות נזיקין או להלכות עדות²? אם נעמיק קצת בעצם השאלה נראה, שאין זה רק שאלה בהגדרת הקנס שהתחייבו העדים הזוממים, אלא זו שאלה כגדר העדים עצמם, האם האשמה שלהם היא מדין מזיקים או שיש בהם אשמה מדין חוב שחייבה אותם התורה (ולפי זה יוצא בעצם, שהשתתפות הניזק בדין פחות משמעונית)³. על מנת ליצור תשתית להבנת היסודות בדיני קנסות, נבאר את הסוגיא⁴ ועל פיה יתבררו ויתלכנו הספיקות הנ"ל בעזי"ת.

¹ כגון מוציא שם רע (כתובות פרק נערה), ובעיקר בדיני תשלומי נזיקין, כגון פלגא נזקא קנסא, ארבעה וחמשה (בעיקר בב"ק פרק שור שנגח ופרק החובל), ועוד.

² ואולי ניתן להביא ראיה מכך שדיני קנסות מופיעים בחו"מ. אך מכיוון שכל השאלה הובאה לחידודי בעלמא אכ"מ להוכיח ולהאריך.

³ למרות שבפשט התורה נראה, שזהו דין ברור שיש בהם אשמה ואין הם צדיקים תמימים, אך בדיני התשלומים הדברים לא ברורים, מאיזה טעם הם באים, ולמי הם מגיעים. מתוך כך נובעת השאלה בהגדרת הגברא - העדים, האם הם מזיקים, או שמא הם אשמים באשמה מצד אחר.

⁴ מכות ה"ע"א

למי העדים הזוממים משלמים?

הגמ' במכות

איתא במשנה:

משלשין בממון ואין משלשין במלקות. כיצד? העידוהו שהוא חייב לחבירו מאתים זוז ונמצאו זוממים משלשין ביניהם, אבל אם העידוהו שהוא חייב מלקות ארבעים ונמצאו זוממן - כל אחד ואחד לוקה ארבעים.

מכות פרק א משנה ה

ונחלקו בגמ' אביי ורבא כמקור לדין זה:

אביי אמר: נאמר "רשע" בחייבי מלקות ונאמר "רשע" בחייבי מיתות ב"ד, מה להלן אין מיתה למחצה, אף כאן אין מלקות למחצה. רבא אמר: בעינן "כאשר זמם לעשות לאחיו" וליכא.

מכות ה ע"א

דעת רש"י

רש"י, בביאור החילוק בין מלקות לממון, כותב - שבמלקות צריכים העדים הזוממים לקבל מלקות שלימות אך בממון קיבל הנידון מה שרצו להפסידו⁵. למרות שבפשט רש"י לא ברור כ"כ מדוע במלקות שונה הדין, שהרי לכאורה ג"כ קיבלו העדים הזוממים כמו שרצו לעשות לנידון, אך מרש"י מתברר הדין - שאת כסף העדים הזוממים מקבל הנידון.

דעת הרמב"ם

הרמב"ם נוקט בדין זה בפשיטות, במקומות אחרים כגון במקרה של עדים זוממים שאמרו שפלוגי הלווה את חבירו אלף זוז, ונמצאו זוממים⁶ - "אומדין כמה אדם רוצה ויהיו בידו אלף זוז... ומשלמין כן ללווה"⁷.

מחלוקת היראים והרדב"ז

כתב היראים:

לא ידעתי, מנין לאומר שהממון למי שהעידו עליו, אחרי שהוא קנס, יתנהו ב"ד לכל מי שירצה, כדתנן בחומש של תרומה ליתן קרן לבעלים וחומש לכל מי שירצה... וכן נראה

⁵ לעומתו כתב הריטב"א, שבממון מקבל הנידון את הכסף כולו, משא"כ במלקות, שלא שייך טעם זה ולכן צריך עונש שלם. ובבית הלוי הביא, שבממון הכסף מצטרף אחד לשני ואין למקבל הברל כלל, אך במלקות המכה השניה הרבה יותר כואבת מהמכה הראשונה, לפיכך לא שייך במלקות ששלושה אנשים יצטרפו. מכיוון שבסבל לא שייך הצטרפות מכמה גורמים.

⁶ מכות ג ע"א

⁷ הל' עדות פכ"א ה' א

ל⁸ עד יורו לי צדק... סוגיא נראה לעולם למו שהעידו עליו ואנכי לא ידעתי מנן.

סימן קעה [רמג] ו' רביעי, באיסור שרע לשמוע ולבריות

מעניין הדבר, שהסתפקות זו של היראים לא מובאת קודם לכן בדברי הראשונים (וגם אחריו כמעט שלא), שהרי לכאורה, נראית שאלה זו כאחת השאלות הבסיסיות ביותר בסוגיה. ונראה שבאמת, כמו שכותב היראים, סברו כולם כפשט הסוגיות. גם שיטת היראים, לא ברור אם נאמרה הלכה למעשה, כמו שנראה מסוף דבריו⁹, אמנם, לפי דברינו בהמשך, אע"פ שהכסף הולך כסופו של דבר לנידון, יכול להיות שזה רק אחרי שביה"ד נתן לו את הכסף, כמו שיתבאר בהמשך.

הרדב"ז בתשובותיו עונה על קושייתו של היראים (מובאים עיקרי דבריו):

...ואיכא למדרש מעמא, כיוון שנצטער זה שנגנבו ממנו ראוי שיזכה בכפל, הכא נמי, כיוון שנצטער זה שפרע מה שלא היה חייב בדין הוא שיזכה בכפל של עדים זוממים... ומעמא נמי איכא, שהרי נצטער שהעידו עליו שקר לחייבו ממנו... ואי לא מסתפינא לדרוש מה שלא כתוב בדברי רז"ל הוה דרישנא לה מקרא יתירא דכתיב: "ועשיתם לו... לאחיו", ואחיו יתירא, וה"ק - ועשיתם לאחיו, והאי עשיה תהיה לאחיו. ויש בתלמוד ביצא בדרשה זו.

חלק ג סימן אלף מט (תרכד)

מחלוקתם היא בעצם בשתי נקודות עיקריות¹⁰. מקורו של הרדב"ז (אע"פ שהוא לא נראה כעיקר דבריו) הוא מהפסוק - "ועשיתם לו..." ממנו דרשו חז"ל - שהכסף לאחיו. לעומתו, היראים מביא את ראייתו מהמשנה בתרומות¹¹, שהקצן לבעלים, ואילו החומש לכל מי שירצה - לפי החלטת בי"ד.

מדברי רש"י על התורה: "...ואם ירשיעו את העדים שנמצאו זוממים ישלמו הם שנים לשומר"¹². משמע, שסובר בפשוטו של מקרא, שהכסף עובר לניזק. כמו כן אפשר לכאורה להביא ראייה מפסוק מפורש דכתיב: "ישלם שנים לרעהו", ואין מקרא יוצא מידי פשוטו, ואכמ"ל.

נקודה נוספת ועיקרית שבה חולקים הרדב"ז והיראים היא, שהרדב"ז סובר שכל החיוב של העדים הזוממים הוא מצד זה שהנידון הצטער¹³, והתשלומים כאן הם מתורת צער או נזק, לעומתו היראים סובר, שהתשלומים של העדים הזוממים לא מגיעים כלל לנידון, אלא זהו עונש שמענישים אותם. ואע"פ שיכול להיות שאח"כ ישלמו לנידון - אין זה

⁸ והרדב"ז בתשובתו כתב, שגרסת היראים הנכונה היא: "וספק בידי עד יורו לי צדק". ולכאורה נראה בפשט דברי היראים, שכך נשאר להלכה, ושבאמת הכסף לא מגיע לנידון. אך לפי גרסת הרדב"ז, שלא מביא את זה להלכה, אלא בתור הסתפקות בעלמא - הכסף יהיה שייך לנידון, ודו"ק.

⁹ עיין הערה קודמת

¹⁰ נראה לכאורה, שכל מחלוקתם היא רק למ"ד עדים זוממים קנסא ולא ממונא (כדעה זו פסקו להלכה רוב הראשונים והאחרונים, מלבד ר' יונתן מלוגיל מהראשונים, והגר"א מהאחרונים).

התייחסות לזה, ראה במנחת יהודה מכות ד ע"ב, וכן בחידושי החת"ס כתובות לד ע"ב.

¹¹ תרומות פרק ו משנה ב

¹² שמות כב ח

¹³ יוצא, שדווקא הרדב"ז, שהוא לכאורה הפשט בפסוקים ובסוגיות מבחינת הסברה הוא זה המחדש, שהרי לא משמע מכל הסוגיות שהנידון ניזוק בצורה כלשהי.

מעיקר העונש אלא זה כבר מצד ביה"ד. אמנם מדאורייתא יוצאים העדים הזוממים יד חובתם גם אם לא קיבל הנידון את הכסף.

התבוננות במושג קנס

לאור המחלוקת הנ"ל נראה שאפשר להבין את מהות המושג קנס בשני מובנים:
א. האדם לא חייב לנידון כלל, וכל החיוב של התורה הוא לא קשור למעשה אלא מצד הקנס, מצד העונש.

ב. בעצם כל התשלומים באים להשלים חסרון, ואף במקום שהתורה אמרה פטור אין כוונתה לנקות את האדם מאשמה, אלא יש מקרים שבהם האדם אשם אך מבחינה ממונית א"א לחייבו תשלומים. לפי זה קנס פירושו - שהתורה מחייבת ממון אף על אשמה קטנה כזאת.

לאור זה תובן המחלוקת הנ"ל. היראים, האומר - שהנידון אינו זכאי כלל לשום כסף (אא"כ ביה"ד נותן לו), אומר כן בגלל שהוא סובר שכל החיוב שחייבה התורה הוא מצד הקנס על העדים בלבד.

לעומתו יסבור הרדב"ז כדעה השניה, שבסופו של דבר במעשה שעשו (או שלא עשו, בנידון דידן), נחשב הדבר כאילו החסירו העדים מהנידון סכום מסוים, ובנוסף חייבוהו בתשלום הקנס שהוא הוספה מדין צער, בושת וכדו'.

באופן אחר אפשר לומר, שלפי הרדב"ז גם הקרן וגם הקנס חיובם מצד השלמת החסרון, אלא שכאן ההשלמה היא מצד ההיזק הממוני וכאן ההשלמה היא מצד ההיזק הרגשי. לעומתו יגיד היראים, שבהתחלה באמת התשלום בא מצד החסרון שנגרם, אך הקנס הוא תוספת על התשלומים מצד העונש.

ביאור סוגיית הקדישו ניזק על-פי הנ"ל

הגמ' בבבא קמא

המשנה בב"ק נוקטת את הדין, שאם שור שווה מאה נגח לשור שווה מאתיים ואין הנבילה יפה כלום הדין הוא שנוטל את השור. ונחלקו בגמ':

מתנתן מני? ר"ע היא, דתניא - "וישם השור" בבי"ד דברי ר"י, ר"ע אומר הוחלט השור. במאי קמיפלגי?... בהאי קרא: "ומכרו את השור הרוי וחצו את כספו". ר"י סבר - לבי דינא קמוהו רחמנא. ור"ע סבר - לניזק ומזיק מזהו להו רחמנא. מאי ביניהו? הקדישו ניזק איכא ביניהו.

בבא קמא לז ע"א

בפשט הדברים נראה לכאורה, שמחלוקתם נובעת מאותה מחלוקת הנ"ל. ר"י סובר שהתשלום נקבע כביכול עפ"י ביה"ד, ולכן הוא דומה בסברתו לאומר שהתשלום הוא קנס. וטעמו בגמ' - "משום שהוא בע"ח" - הכוונה אינה שחייב את השור עצמו, אלא לתשלום חיצוני (קנס). לעומת זאת, ר"ע שסברתו בגמ' היא מכיוון שהם שותפים, כיוון שחלק אחד חיסר את שותפו - צריך לשלם לו את חסרונו.

קושיית הראשונים ותירוצייהם

שואל התוס' במקום¹⁴ - איך לפי ר"ע, משלם משעת הנזק, הרי למ"ד פלגא נזקא קנסא¹⁵ משלם משעת העמדה בדין? ! ועוד, שהרי ראינו בנערה שלא הספיקה לעמוד בדין עד שבגרה¹⁶, לא אמרינן דזכה בה האב משעת פיתוי. משמע, שלא זכי עד שעת העמדה בדין!

הרשב"א מביא ראייה נוספת מהגמ' במכות¹⁷. הגמ' אומרת, שבמקרה שבאו שני עדים ואמרו שפלוני גנב טבח ומכר ביום ראשון ובאו שני עדים ואמרו עמנו הייתם אלא ביום שני גנב טבח ומכר או בע"ש גנב טבח ומכר - אין משלמים, שהרי כשהעידו לאו בר-תשלומים הוא. משמע שאינו זוכה בקנס עד שעת העמדה בדין¹⁸!

התוס' מתרצים, שבאמת גם ר"ע מסכים שהתשלומים הם בד"כ משעת העמדה בדין, אך פה יש לר"ע פסוק¹⁹ מיוחד שאומר, ששניהם נעשו שותפים בו משעת הנזק, ולפיכך זוכה בו משעת הנזק.

העמדת הסוגיא על-פי הסברינו

ניתן לתרץ את קושיית התוס' בדרך שונה. אמנם לר"ע בכל המקרים שהבאנו לעיל ישלם משעת העמדה בבי"ד, אך הוכייה תתקים כבר משעת ההיזק עצמו. וכמו שמסביר התוס' שאנן את עניין "ברי התשלומים" בסוגיא במכות²⁰, שאמנם זוכים הם משעת העדות הראשונה (מיום ראשון) אך החוב שלהם הוא משעת ההעמדה בדין. ולכן, לפי האמור, ר"ע יסבור גם בשאר מקומות כמו בסוגיא זו, ואת הפסוק שדרש התוס' בהסבר ר"ע ניתן לדרשו לדרשה אחרת.

מתוך עיון בסוגיא בב"ק ולפי הסברינו, ניתן אולי לומר, שתהיה נ"מ בין היראים והרדב"ז בעניין הקדש²¹. לפי מה שהבאנו יסבור ר"ע בסברתו כמו הרדב"ז, שכל העניין שמשלמים הוא מצד נזק מסוים, ואילו ר"י יסבור כמו היראים, שכל העניין הוא מצד ביה"ד - "לבי"ד קמזהר רחמנא". והנ"מ ביניהם תהיה כמו הנ"מ בב"ק במקרה של הקדישו הנידון²². לשיטת הרדב"ז - יהיה הכסף מוקדש גם לפני העמדה בדין של העדים הזוממים, שכן זוכה בו משעת עדותם של העדים. אך לשיטת היראים - כל מה שיוצר פה את החיוב הוא ביה"ד ולכן לא יזכה.

¹⁴ ב"ק לג ע"א

¹⁵ לעיל טו ע"ב

¹⁶ כתובות מא ע"ב

¹⁷ דף ה ע"א

¹⁸ התוס' שאנן במקום שואלים - מדוע התוס' לא הביאו ראייה זו? ומתרצים, שהתוס' מחלקים בין זכיה לבין תשלומים, דאע"ג שהניזק זוכה משעת הנגיחה מ"מ המזיק אינו בר תשלומי עד העדות. שכן כל זמן שלא העידו עליו - אינו חייב לשלם, אע"פ שהשורר שייך לניזק. משמע שהעדים הראשונים באו לחייבו ממון ובגלל זה משלמים.

¹⁹ "ומכרו את השור..." (שמות כא לה)

²⁰ דף ה ע"א, והובא לעיל (אמנם הסוגיא היא בב"ק, אך כמובן שהתוס' שאנן משליכים את זה גם על הגמ' במכות).

²¹ לפי הרשב"א במקום הנ"מ ביניהם היא גם במקרה של מכרו מזיק.

²² אמנם שם ההקדשה היא בבהמה ופה היא בכסף, אך על פניו לא נראה שיש איזה הבדל ביניהם.

ביאור סוגיית פלגא נזקא על-פי הנ"ל

דברי הגמרא

הגמ' בב"ק²³ מביאה את המחלוקת בין ר' פפא לר' הונא בריה דרב יהושע - האם פלגא נזקא קנסא או ממונא, דרב פפא אמר ממונא, ורב הונא בריה דרב יהושע אמר קנסא. בהמשך הגמ'²⁴ מובא, שבבבל אין דנין דיני קנסות, אבל אי תפס לא מפקינן מיניה. וכן הביאו הרא"ש, הרמב"ם והרי"ף, וכן הלכה²⁵ דפלגא נזקא קנסא ואי תפס לא מפקינן מיניה.

חידוש הרא"ש

הרא"ש מביא את דעת הר"מ הלוי²⁶ וז"ל:

הא דאמרינן אי תפס לא מפקינן מיניה - היינו דווקא כשיעור נזקה או בציר מנזקה, אבל טפי... מפקינן.

וחלק עליו הרא"ש:

ולא נראה לי, דלאו תקנתא היא, אלא דינא הוא דמדאורייתא מחייב ליה, אלא שאין לו דין בבבל שיכופנו ליתן לו, בכל כה"ג עביד איניש דינא לנפשיה ולא מפקינן מיניה.

רא"ש שם סי' ב

ותמהו כולם על דבריו של הרא"ש, איך יכול הניזק להוציא ממון שלא ע"פ חיוב ביה"ד. ודבריו תמוהים מאוד, שהרי על המזיק עצמו אין חיוב לשלם כלל, ואפי' חובה לצאת ידי שמים ליכא. אלא ממון שהוא עצמו יודע הרי זה משלם²⁷, אבל בקנס שכל החיוב הוא מצד כ"ד ודאי שלא עביד איניש דינא לנפשיה.

יש מי שתירץ²⁸, שמכיוון שיש כאן עדים, ואם היה לפנינו כ"ד היה מתחייב, ע"כ עביד איניש דינא לנפשיה, ואין כוח ביד ביה"ד להוציא מידו.

ויש שפירש ע"פ רש"י שם²⁹, שבמקרה רגיל מי שבא לפני הדין ומודה - הווה מיפטר, אך מכיוון דהאידינא אין כ"ד מומחין, א"א להודות ולהיפטר, ולכן מעיקר הדין מועילה תפיסה.

²³ דף טו ע"א

²⁴ שם ע"ב

²⁵ רמב"ם הל' נזקי ממון פ"ב הל' ז והל' סנהדרין פ"ה הל' ט, שו"ע חו"מ סי' א סע' א

²⁶ הובא פה בקיצור, ועיי"ש בהרהבה.

²⁷ ולפי רעק"א (מובא בגיליון הש"ס מכות ה ע"א) גם במקרה דנן לא משלם, ועיי"ש עוד בתוס' שחולק עליו. ויכול להיות, שהחילוק של רעק"א הוא בין ממונות לנפשות, אך בקנסות שזה דין ממוצע לא יגיד את החילוק הנ"ל ויסיים עם מה שהבאנו.

²⁸ אמרי בינה שם. והובא פה לקט מעט-מועיר מתירוצי האחרונים עיי"ש.

²⁹ כ"ק עד ע"א ד"ה ואי דלא

מעמד ביה"ד ע"פ הני"ל

לפי ההתכוננות שהובאה לעיל ניתן לתרץ את הרא"ש ולומר, שמכיוון שכל עניין הקנס הוא קשור בקשר ישיר לניזק שכן התשלומים הם באים בגלל החסרון שהחסירו המזיק, ולכן הקנס פה נשאר אצל הניזק, ולא מפקינן מיניה. לפי הסברינו עתה, מתברר מעמדו של ביה"ד לא כגורם מחייב ישירות אלא בתור אחראי לקיים בפועל את ציווי התורה לקנוס את המזיק³⁰, ולכן הניזק בעצם נכנס במקום ביה"ד, ויש בידו כוח לכפות על המזיק את תשלום הקנס³¹.

³⁰ וכעין דרך זו מצאתי אח"כ בשערי יושר שער ז פרק כא, שכתב דברים דומים על תפקיד ביה"ד. ויה"ד שנכוון לדעת גדולים.

³¹ ואפשר לומר, שכל המעמד הזה של ביה"ד מתבטא רק בדיני קנסות ולא בשאר מקומות, כמו ממונות ונפשות, ולא אאריך על מה שהארכנו עד עתה.